

J. Jonker, K. Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000, 431 blz., €40,79, ISBN 90 12 08907 7).

In 2000 bestond de internationale handelsonderneming Hagemeyer honderd jaar. Ter gelegenheid van deze verjaardag verstrekke dit handelshuis aan twee historici de opdracht de geschiedenis van de bedrijfstak, waartoe ook Hagemeyer behoort, vanaf ongeveer 1600 te boek te stellen. Het resultaat is een in verschillende opzichten prachtig boek. De eerste vier hoofdstukken, die de periode tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog beslaan, zijn geschreven door J. Jonker; de laatste vier die lopen tot het heden zijn van de hand van K. Sluyterman. De korte inleidende en slothoofdstukjes zijn van beide auteurs samen.

Dit boek verstaat onder internationaal handelshuis een bedrijf dat internationale handel bedrijft in een ruim assortiment goederen op verschillende markten en daardoor een duidelijke identiteit heeft verworven door continuïteit. Het maakt naar modern economisch taalgebruik deel uit van de sector van de commerciële dienstverlening. Doorgaans produceren handelshuizen geen goederen maar vervullen zij een bemiddelende rol tussen producent en consument zonder zelf aan de eindverbruiker te verkopen. Deze taak is voorbehouden aan de kleinhandel. Het handelshuis voert een groot assortiment dat in de tijd wisselt en deze kenmerken vinden we terug in de geschiedenis van de handelshuizen. In de zeventiende eeuw waren de verhandelde goederen graan, vis en zout maar ook scheepshout en teer. Amsterdam verwierf, mede als gevolg van het verdrag van Spiers uit 1544, een centrale positie als graanstapel van Europa, die, zo verhaalt dit boek, nog werd versterkt door de val van Antwerpen in 1585. De stroom vakbekwame of geletterde vluchtelingen uit Zuid-Nederland, die tezelfdertijd op gang kwam, verstevigde de handel verder doordat zij werd ingebed in de zich ontplooiende nijverheid en geldhandel van de nog jonge Republiek. Naast deze politieke invloeden droegen ook de arbeidsbesparende technische vernieuwing in de scheepsbouw — genoemd wordt het fluitschip —, de ontsluiting van nieuwe gebieden in het kielzog van de Spaanse en Portugese ontdekkingsreizen en de verbetering van het berichtenverkeer onder de kooplieden bij tot het economisch succes van de Zeven Verenigde Provinciën en in het bijzonder van het gewest Holland. De grote handelshuizen waren die van de gebroeders De Geer en van de familie Trip, maar de voornaamste zouden spoedig de VOC en WIC worden. Hun handel was lange afstandhandel en betrof spece-rijen, suiker en andere producten met hoge toegevoegde waarde. De auteurs noemen de VOC een militair-industrieel complex maar veronachtzamen daarmee wellicht dat dit geheel ondergeschikt was aan de handelsbelangen. Ingenieuze vormen van driehoekshandel worden ten tonele gevoerd die, zo viel mij in, slechts zijn geëvenaard in de tijd van de deviezenschaarste na 1945. Elk succes roept echter weerstand op en zo verging het ook de handelshuizen van toen. Met de relatieve achteruitgang van de Republiek verloren de handelshuizen hun dominante positie al bleven vele profiteren van de groei van de Europese handel. De auteurs spreken in dat verband hun verbazing uit over het feit dat de Republiek tot omstreeks 1790 haar positie in de buitenlandse handel wist te handhaven. Een verklaring zou kunnen zijn dat de organisatie en techniek van de handel zich telkens wist te vernieuwen waardoor de kosten laag bleven en het concurrentievoordeel voorshands in stand kon worden gehouden. In elk geval gaat commissiehandel gedeeltelijk de plaats innemen van de eigenhandel. In de eerste helft van de achttiende eeuw komen naast de bestaande huizen als George Clifford & Zn. of Pels & Sn., nieuwe huizen als de commissaires Hogguer, Deutz, de gebroeders Hope, Insinger en Van Eeghen & Co naar voren en dringen de oude huizen al enigszins op de achtergrond. Ook het patroon van de dienstverlening verandert dan met meer nadruk op specialisatie en kredietverlening. Dat de roerige decennia van de Franse tijd de handel geen goed doen verbaast niet maar door een financiële innovatie als het acceptkrediet versterken verschillende Nederlandse huizen

niettemin hun positie. Het handelshuis Hope loopt daarbij voorop. Ook op andere wijze, bijvoorbeeld door geschuif met scheepspapieren, zien veel handelaren kans de politieke handelsembargo's te ontduiken. Een markant voorbeeld in dat verband is het Rotterdamse handelshuis Hoboken dat begon in de zuivel en beschikte over eigen schepen. Ook de niet over eigen rederijen beschikkende handelshuizen Van Eeghen & Co. of Crommelin uit Amsterdam wisten hun bedrijf dankzij hun commercieel talent draaiend te houden. De auteurs van dit boek geven bovendien overtuigende voorbeelden om het bekende cliché van de Jan Saliegeest uit de eerste helft van de negentiende eeuw te ontkrachten en noemen ter illustratie de activiteiten van de Rotterdamse huizen Van Rijkevorsel en Hoboken evenals het Amsterdams huis Crommelin.

Nieuw elan ontstaat vanaf 1850 met de revolutie in nijverheid, verkeer en communicatie die werden begunstigd door de frisse liberale wind in de Nederlandse politiek. Na de opheffing van het Cultuurstelsel rond 1860 en van het monopolie van de Nederlandsche Handelsmaatschappij — een handelshuis dat in dit boek geen aandacht krijgt! — ontstaan de koloniale handelshuizen Internatio, Borsumij, Geo. Wehry, Lindeteves en Jacobson & Van den Berg, die tot ver in de twintigste eeuw als zelfstandige ondernemingen hebben bestaan. Het is ongetwijfeld toeval dat de in 1900 door de gebroeders Hagemeyer — de ij in de firmanaam werd, zo wordt op bladzijde 225 verteld, vanwege de typemachine veranderd in y — gestichte exporthandel van kaas voor Nederlands-Indië anno 2000 als enige nog als zodanig bestond en enkele van de oude grote vijf had overgenomen. Misschien is dit wel de verklaring voor de ruimhartige opdracht door Hagemeyer NV tot deze geschiedschrijving van de gehele bedrijfstak van de internationale handelshuizen.

Het getuigt van smaak dat de auteurs voor Hagemeyer nauwelijks meer plaats inruimen dan voor sommige andere grote handelshuizen en vooral aandacht schenken aan de dynamiek van samenwerking en wisselwerking met de industrie. Hierdoor geeft deze geschiedschrijving een voortreffelijk beeld van een belangrijk onderdeel van de internationale commerciële dienstverlening door Nederland gedurende ruim vier eeuwen. Bijzonder daarbij is dat in de eerste vier hoofdstukken ruim aandacht wordt geschonken aan de financiële innovaties die de bloeiende internationale handel van de Republiek ondersteunden terwijl in de laatste vier hoofdstukken juist de bedrijfseconomische benadering van de tussenhandel veel aandacht krijgt. Over de motivering van deze accentverschuiving wordt niets gezegd, maar zij hangt ongetwijfeld samen met de opkomst van het moderne bankwezen sinds 1860. Het tweede dat opvalt is dat de eerste vier hoofdstukken voornamelijk stoen op secundaire literatuur terwijl voor de laatste vier in ruime mate tevens archiefmateriaal is gebruikt. Maar ook dit is begrijpelijk en geen tekortkoming. Hoe dit ook zij, deze geschiedschrijving is een prachtig boek geworden met tal van verrassende hypothesen wanneer de feiten onvoldoende zijn voor inzicht. De desbetreffende veronderstellingen worden bovendien telkenmale gestaafd met overtuigende argumenten van onder meer bedrijfseconomische of financiële aard. Dit alles wordt geplaatst in een maatschappelijke context waar politieke en technologische veranderingen die ook voor de tussenhandel belangrijke krachten zijn geweest en nog steeds zijn. De opkomst van *e-commerce* in onze tijd laat dit overtuigend zien.

N. Ex, F. Scholten, *De prins en De Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument van Willem van Oranje* (Bussum: Thoth, 2001, 220 blz., €24,95, ISBN 90 6868 284 9).

Tussen 1996 en 2001 onderging het praalgraf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft een grondige restauratie. Aan het monument, dat in de jaren 1616-1624 door Hendrick de Keyser was ontworpen en uitgevoerd, waren ernstige sporen van verval geconstateerd. *De prins en De Keyser* vormt het verslag van deze boeiende, maar ook zeer ingrijpende hersteloperatie. Nicole Ex en Frits Scholten waren beiden betrokken bij de voorbereidingen ervan en lid van de restauratiebegeleidingscommissie. Hun gezamenlijke inleiding vormt de sleutel tot het boek en mag in geen geval worden overgeslagen. De zestien hoofdstukken, steeds van de hand van een van de twee, kunnen in principe onafhankelijk van elkaar gelezen worden. Aan het eind is een dagboek opgenomen, waarin chronologisch de belangrijkste momenten van de restauratie zijn opgesomd en geïllustreerd.

Het is de auteurs gelukt om in ook voor kunsthistorische leken helder taalgebruik te schrijven. In de passages over de restauratiemethoden ontkomen ze niet aan het gebruik van een enkele vakterm, maar dankzij de heldere stijl blijft het betoog goed te volgen. Zelden zal een restauratieverslag van één object zo luxe zijn uitgevoerd als dit boek. Voor het topstuk van De Keyser mag dat echter best. Een overzichtelijke en fraaie vormgeving komt de toegankelijkheid van het boek ten goede. Dat geldt ook voor de talrijke kruisverwijzingen. Het eindresultaat is een fraai, prettig leesbaar en informatief boek.

Scholten schreef de hoofdstukken met de beschrijving, de geschiedenis, de historische context en de artistieke betekenis van het praalgraf. Na een korte inleiding op Willem van Oranje, staat hij uitgebreid stil bij het monument zelf en vergelijkt hij het kort met contemporaine Europese vorstengraven. Dit laatste punt zou een verdere uitwerking verdienen — de Republiek wilde immers een graf dat zich kon meten met koninklijke tombes elders. Vervolgens bespreekt Scholten de materiaalkeuze van De Keyser (marmer en brons) en de toegepaste technieken. Een belangrijk hoofdstuk is dat over de eerdere restauraties die het monument onderging. Dan pas volgt een korte biografie van beeldhouwer-architect Hendrick de Keyser. Ook dit gedeelte smaakt naar meer. Binnen de Nederlandse kunstgeschiedenis krijgt deze cruciale kunstenaar uit de tijd van de vroege Republiek nog immer niet de aandacht die hij verdient. Scholten beschouwt het praalgraf voornamelijk als een object van beeldhouwkunst. Het is jammer dat de architecturale kant van De Keyser's schepping nauwelijks aan bod komt. Dat geldt ook voor de situering van het graf binnen zijn architecturale oeuvre en in het bredere perspectief van de bouwkunst aan het begin van de zeventiende eeuw. Een ommissie is dat zowel in de beschrijving als bij de tekeningen van het monument de maten ontbreken.

De door Ex geschreven hoofdstukken voeren de lezer langs de spannende, maar soms ook moeizame etappes, die in vijfjaar restauratie werden afgelegd. Met regelmaat confronteert zij de lezer met de dilemma's waarvoor de begeleidingscommissie en de uitvoerenden geplaatst werden. De restauratie leidde tot enkele heftige controverses. Zo betekende de demontage van het gehele monument een ernstige inbreuk op de authenticiteit (in de meeste gevallen verliet een gedemonteerd en weer opgebouwd gebouw in Nederland de status van monument). Het impregneren van het aangetaste marmer met een kunsthars (door sommigen gekwalificeerd als plastificeren) vormde een ander heikel punt. Het besluit tot vervanging van enkele belangrijke stukken zwart marmer leidde zelfs tot het vertrek van de natuursteenskundige van monumentenzorg uit de begeleidingscommissie. Opvallend is dat de effecten van de voorgenomen behandelwijzen vooraf zeer uitgebreid getest waren, maar dat tijdens de uitvoering door complicaties en tijdsdruk snelle besluiten werden genomen die aanvankelijk op die manier ondenkbaar leken. Ex schrijft over deze zaken op een zakelijke en objectiverende wijze. Dat